

LEGAL SCIENCES

УДК 340.11: 346.1

СТАНОВЛЕННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ПРАВОВІДНОСИН У ДРЕВНЬОМУ РИМІ

Ваганова Ірина Михайлівна

к.ю.н., доцент, доцент кафедри
правового регулювання економіки
Харківський національний економічний
університет ім. С. Кузнеця
м. Харків, Україна

Анотація. Зростання грошових потоків, вихід на світові ринки та успіхи Пунічних воєн призвели до значного руйнування традиційної римської моралі та солідарного способу життя, породжуючи дух корисливості, але не змінюючи суті економіки. Досліджено, що багатство і власність у Римі виправдовувалися лише через їхній обмін на соціальний капітал – громадський статус, владу та число клієнтів. Структура давньоримського суспільства була чітко ієрархічною, розділяючи людей за принципом наближення чи віддалення від сакрального статусу «вічного міста» (патриції, плебеї, пролетарі, союзники, раби). З припливом багатств після військових перемог Рим перетворився на найбільший фінансовий центр світу, де швидко розвивалося ремісниче виробництво, грошове та кредитне господарство. Загалом, розвиток римського господарського типу був неоднорідним, мав свій життєвий цикл із періодами розквіту та занепаду, а реформи Августа створили передумови для настання його нового етапу – «золотого століття» імперії.

Ключові слова: Рим, господарювання, інвестиції, античність, гроші, земля, власність.

Для Античності було невідоме лінійне сприйняття історії як руху до кінцевої мети; натомість, стародавні греки бачили її як циклічний, пульсуючий процес, глибинний зміст якого залишається незмінним. У цій цілісній картині світу господарська діяльність була лише другорядною функцією, підпорядкованою завданням соціального розвитку та збереження стабільності общини. Обмеженість ресурсів вимагала від античного суспільства забезпечення громадян необхідними благами, одночасно мінімізуючи конфлікти між ними. Це, своєю чергою, формувало ідеал патріархальної бідності та консервативні методи господарювання. Отже, загальноантичний економічний ідеал полягав у «правильному господарстві», яке прагнуло задовольнити природні потреби сім'ї та забезпечити сите споживання, але рішуче відкидало накопичення багатства та легку наживу. Антична економічна парадигма ґрунтувалася на принципі міри, де головною метою було обмежене задоволення природних потреб суб'єкта, який здебільшого не виходив за межі простого виробництва. Такий підхід унеможлилював перехід від традиційного господарювання до ринкової економіки. Попри це, після Пунічних воєн зростання грошового обігу, торгівлі та захоплення світових ресурсів значно підірвали римську мораль і солідарний спосіб життя. Хоча багаті громадяни захоплювали землі селян, які масово йшли до Риму по безкоштовний хліб, а приплив вільного капіталу та сотень тисяч рабів створював зовнішні передумови для генезису капіталізму, внутрішній «дух капіталізму» чи «буржуазна раціоналізація» так і не виникли.

На відміну від Нового часу, де необмежене зростання доходів стало самоціллю, Античність керувалася домінантою природних потреб, а не прагненням до наживи. Навіть із зростанням товарного виробництва, римські маєтки зберігали орієнтацію на самозабезпечення домашнього господарства (*familia*), виводячи на ринок лише продукцію найбільш прибуткових галузей. Зростання грошових потоків після Пунічних воєн і створення світової імперії було спрямоване не на інвестиції чи накопичення капіталу, а на необмежене надспоживання, що створило своєрідну античну «цивілізацію споживання». Це

породило в Римі дух корисливості та легкої наживи, проте не призвело до методичного накопичення та продуктивного інвестування капіталу.

Такий же неможливий був і економічний розвиток на основі принципу приватної власності як «природного» інституту. На думку Марка Тулія Цицерона, приватної власності від природи не буває, вона виникає або шляхом окупації незаселених земель, або внаслідок перемоги на війні, або завдяки законам, договорам, жеребкуванню. «Ми народжені, – говорив він, – не лише для самих себе, але якусь частину нас по праву вимагає вітчизна, іншу частину – друзі. Все, що народить земля, – усе це призначено для користі людей, люди ж у свою чергу теж народжені для людей, щоб вони могли приносити користь один одному, тому, наслідуючи природу, необхідно працювати для загального блага, вживаючи усі сили і здібності на те, щоб тісніше пов'язати людей в єдине суспільство» [1]. У всі часи господарській історії Риму зразковим економічним типом був ніяк не буржуа або капіталістичний підприємець, а «добрий землероб і хороший пан рабів і вільновідпущеників», який «шанує богів, людей і заведений порядок» і «веде господарство як належить». Господарська сфера Риму була соціалізована, а її базовий контекст визначався цінностями громадянської єдності. Власність виправдовувалася лише через публічність і відповідність нормам народної солідарності. Багатство обмінювалося на соціальний капітал: громадський статус, вплив і кількість «клієнтів», що часто демонструвалося через організацію масових видовищ. Саме патріархальний ідеал солідарності, попри приватну корисливість, був доцентровим началом, що утримувало інститути Риму від розпаду. Законодавчо обмежувалися навіть права громадян користуватися ношами і права жінок носити коштовності і публічно з'являтися в кольоровому одязі.

Цей синтез традицій і аморальних господарських практик був найбільш помітний там, де середній римлянин проводив велику частину свого життя: в публічних місцях, на колективних трапезах, на спільних релігійних культах і під час масових видовищ. Саме там багаті і бідні, спекулянти і люмпени об'єднувалися навколо старовинного уявлення про належне – солідарний

громадський ідеал. Усі вони з'являлися як частини *res publica* – народної справи, в ієрархії якого величезні статки, непомірна розкіш і фінансові махінації займали вторинне місце. Так практика співвідносилася із загальною нормою солідарного ідеалу, деформувала, але у результаті все ж включалася в неї.

У римську епоху цей ієрархічний порядок оформився в етику державності і інституціональну систему всесвітньої імперії. У римському епоху антична змістова парадигма була як колективна надзадача по оформленню і впорядковуванню стихії навколишнього світу. Сенсом життя у римлян стає підпорядкування соціальній ідеї, універсальному принципу загальної користі.

Об'єктом соціального відчуття римлян був поліс (*civitas*) – громадянська громада як найповніше втілення соціального ідеалу. Рим був для них не просто містом-державою, а й носієм ідеї єднання громадян, об'єднаних спільністю походження та культури та поглинених думкою про загальне благо.

«Римська ідея» – це ідея, переважно соціальна, дана в міру своєї практичності, користі, *res publica*. Сприйняття всього світогляду крізь призму колективного соціального проекту означає прагнення тотальної інституалізації світу. Римська ідея по суті є ідея тотальної соціалізації світу, за змістом – ідея утвердження панування римських соціальних відносин, формою – ідея інституційна, ідея всесвітньої експансії та всесвітнього тиражування раціоналістичних інститутів римської громадянської громади. Незважаючи на те, що при перших імператорах Рим втратив найістотніші ознаки громадянської громади (найважливіші державні питання вирішувалися волею імператора та впливових пологів, а не волевиявленням народних зборів), імператори наполегливо представляли свою владу як влада посадової особи республіки – звичайного громадянина, в руках якого лише завдяки довірі сенату і народу виявилось кілька управлінських функцій. Інакше кажучи, базові цінності місцевої патріархальної громади залишалися ядром світової наддержави, коли ця патріархальна громада вже зникла: настільки значною була сила інерції споконвічних римських інститутів. Лише з початком промислової революції у

Європі почалися суттєві зрушення у продуктивності аграрної праці. Розквіт у Римі переживало ремісниче виробництво, швидко розвивалося грошове та кредитне господарство. З припливом після військових перемог небувалих колись багатств Рим став найбільшим фінансовим центром світу.

Господарська енергія римлян призвела до переходу від натурального господарства землеробів до багатогалузевої економіки *Imperium Romanum*. Ця експансія, що включала будівництво доріг та менші податки, була здебільшого сприятливою для приєднаних земель, стимулюючи загальне прагнення до збагачення. Системоутворюючим суб'єктом римського господарства був власник землі, оскільки землеробство вважалося освяченим традицією видом діяльності. Земля була основою общинних порядків і громадянської солідарності. З цієї причини основна маса землі (*ager publicus* – суспільне поле) належала *populus Romanus* (римському народу). Право займати ці ділянки (*окупувати*) стало джерелом приватної, а згодом і великої приватної земельної власності. Власність на землю в Римі мала двоєдину форму: державна та приватна, причому приватна власність завжди опосередковувалася державною. Необхідною передумовою приватної власності була приналежність до громади. На практиці це означало, що приватна власність не була безумовною, підпорядковуючись общинній солідарності, що давало громаді право коригувати межі та способи експлуатації земельних ділянок.

Коли мотиви збагачення стали переважати у римлян, активна роль економіці належала вершникам (фінансової аристократії), нобілям, знатним сенаторам, які вкладали величезні кошти на скупку земельних ділянок і створили економіку великих маєтків – латифундій, і навіть фінансовим спекулянтам. Вершники перетворили Рим на світовий фінансовий та банківський центр. Кожен заможний римлянин мав свій рахунок у банкіра, взаємні розрахунки у вигляді банківських переказів були тоді (з II. до н.е.) звичною справою. І все ж таки римське господарство залишалося продуктивним, спекулятивно-фінансовий сектор грав у ньому – до певного часу – вторинне становище. Життєздатність римського господарського типу

відтворювалася доти, доки відтворювався її системоутворюючий суб'єкт – вільний землероб, орач з його общинною психологічною домінантою. Саме антропологічні зрушення в аграрному секторі визначали особливості висхідних та низхідних стадій господарського розвитку.

Селяни Стародавнього Риму зовсім по-різному реагували на соціально-економічну кризу у II до н.е. та криза у III–IV ст. н.е. У II до н.е. внаслідок конкуренції з латифундіями та масовим використанням дешевої рабської праці почалося руйнування дрібних селянських господарств. Проте значна частина селян зуміла знайти відповідь на виклик економічної ситуації. Вони стали приділяти значно більшу увагу агрокультурі, інтенсифікували працю, створили нову галузь – відоме італійське виноробство. Спалах енергії та підприємливості земельних власників призвело сільське господарство Італії до підйому, що виразилося в ефективному використанні ресурсів та в зростанні врожайності. Зовсім інакше реагували селяни Італії на кризу III–IV ст. Вони вже й не думали про відкриття нових форм організації праці або необхідність інтенсивної роботи на своїх наділах. Навпаки, економічна криза ініціювала повальну втечу селян (як, втім, і міських ремісників) у латифундії під патронаж великих земельних магнатів. Там селяни поповнювали домашню челядь латифундистів чи ставали особисто залежними колонами. Натомість вони отримали можливість елементарного фізичного виживання. Результатом цього стали запустіння земель Італії, перехід від інтенсивного товарного господарства до екстенсивного, падіння врожайності тощо.

Господарська енергія римлян привела до трансформації від натурального землеробства до багатогалузевої економіки світової держави – *Imperium Romanum*. Римська експансія загалом була сприятливою для приєднаних територій (будівництво доріг, нижчі податки), стимулюючи загальне прагнення до збагачення. В основі римського господарства лежав власник землі, оскільки землеробство вважалося освяченим традицією. Земля була основою громадянської громади та солідарності. Тому основна її частина (*ager publicus* – суспільне поле) належала *populus Romanus* (римському народу). Право займати

ці ділянки (*окупувати*) стало джерелом приватної власності. Власність на землю завжди існувала у подвійній формі – державній та приватній, причому приватна власність була опосередкована державною і вимагала приналежності до громади. Це означало, що приватне право не було безумовним і підпорядковувалося общинній солідарності, що дозволяло громаді коригувати використання ділянок.

Економічний занепад Риму, який стався пізніше, не можна пояснити ні технологічною стагнацією, ні недосконалістю інститутів (класичне рабство зникло, а система прав власності та договірне право були високорозвиненими). Головна причина полягала у зміні людського чинника – деградації панівного типу особистості та втраті колишніх цінностей: сенсів патріотизму, праці та обов'язку.

Розвиток римського релігійно-господарського типу був циклічним і пройшов вісім стадій, відтворюючи розквіт і занепад:

Перші стадії (VIII–II ст. до н.е.) характеризувалися формуванням архетипу (обожнювання держави), об'єднанням суспільства у *res publica*, формуванням класичного типу римлянина – працюючого господаря, та досягненням економічного розквіту (III–II ст. до н.е.) з високою продуктивністю та багатоукладністю. Однак уже на цій фазі імперативи спільного блага почали поступатися утилітарним мотивам особистого збагачення.

Криза та Відродження (I ст. до н.е. – II ст. н.е.) включали стадію деградації (I ст. до н.е.), коли економіка стала паразитарною системою перерозподілу, позбавленою творчих стимулів. Це призвело до кризи, яку вдалося тимчасово подолати завдяки реформам Августа (V стадія), що реанімували духовні основи та «старі добрі звичаї». Результатом стало «золоте століття» Риму (I–II ст.), час найвищого культурного та економічного розквіту.

Остаточна Інволюція (кінець II–IV ст.) відзначилася остаточним розчиненням «римського духу». Втрата релігійності, падіння трудової мотивації та посилення античного архетипу зневаги до продуктивної праці

призвели до занепаду. Домінуючим типом став космополіт-споживач. Господарство спрощувалося, ремесло та торгівля занепадали, а населення залишало міста, що спричинило повне економічне відокремлення регіонів і загрожувало остаточним крахом Імперії.

Втім, хаос та наростання ентропії вдалося зупинити штучним шляхом. Завдяки силі інерції римського «генія організації» було проведено успішні адміністративні реформи, які встановили примусову ідеологічну єдність, економіка була уніфікована та пристосована забезпечення життя мас населення. Але соціальні та економічні інститути імперії представляли порожню оболонку, під ними вже не було органічного цілого римського світу, що об'єднує десятки мільйонів людей середземноморської ойкумени. Космополіт-споживач, позбавлений енергії та волі, перетворився на переважаючий соціальний тип.

На восьмій стадії (кінець IV ст.) Настало остаточне розкладання і загибель релігійно-господарського типу Риму. «Всезміщення» ідеологій остаточно руйнує духовний світ імперії. Потреби людей абсолютних істин виявляються незадоволеними. Епоха релігійного та культурного космополітизму завершується втратою традиційних уявлень про обов'язок та совісті. Емансипація від норм моралі та переважання егоїстичної свідомості остаточно компрометують античні цінності. Останні більше не спонукають воїнів та чиновників до виконання обов'язку, купців – до чесної торгівлі та вірності слову, селян та ремісників – до продуктивної праці та дбайливого господарювання. Як наслідок, настала епоха вибору духовної альтернативи – період становлення нового християнського господарського типу.

Для господарських типів, що ґрунтуються на традиції, успішною може бути лише внутрішньосистемна трансформація, заснована на колишній смисловій парадигмі, – реставрація, але не модернізація. У цьому плані звернемо увагу до реформи цезаря Августа. У ситуації глибокої кризи, що почалася в I ст. до н.е., коли господарський тип Риму опинився під загрозою загибелі, Август провів консервативні реформи, що дали новий енергійний поштовх – другий Великий вибух для тривікового поступального розвитку

римського господарства.

У Римі поступово дозрівало переконання в тому, що глибока криза суспільства і трагедії безперервних громадянських воєн були свого роду «покаранням» за нехтування звичаями предків та споконвічною релігією. Поет Горацій закликав співгромадян знову відбудувати храми та очистити статуї богів від бруду та кіптяви. Втілив у життя реставраційні настрої Октавіан Август.

Август зумів реанімувати духовні підвалини Риму та зміцнити консервативну мораль, пожвавити «старі добрі звичаї». Приймавши сан верховного понтифіка (жерця) і піднявши значення релігійних установ, він активно здійснював політику відродження та модернізації традиційних інститутів. Відродження релігійного життя пояснювалося як політичними мотивами (Август бачив у релігії опору своєї влади й держави), а й тим, що «псування» звичаїв торкнулася переважно освічені верстви великих міст, населення ж сіл і малих міст Італії як і вірувало у старих богів. Значна частина римського суспільства була ще досить патріархальною, що сприяло проведенню духовної реставрації.

Особливого значення Август надав старовинному культу ларів, набагато більш ніж інші римські боги, що стикалися з повсякденним життям людини. Вони виражали божественний промисел і були домашніми богами, богами-покровителями на вулицях і в коліях, надавали людині божественний захист і супроводжували у всіх починаннях. З найближчою народною свідомістю культом ларів Августу вдалося поєднати шанування свого генія, в якому відтепер слід було бачити бога, який був присутній у тілесному образі. Так було створено нову державну релігію Риму – культ імператорів, який у своїй характер древній і національний. В результаті релігійний архетип Рима набув нових форм для розвитку в нових історичних умовах.

Економіка Римської імперії еволюціонувала від локального землеробства, де власність на землю була опосередкована державою та общинною солідарністю, до багатогалузевої світової господарської системи. Цей розвиток

був циклічним. Період розквіту (VIII–II ст. до н.е.) змінився глибокою кризою деградації (I ст. до н.е.), причиною якої була не технологічна чи інституційна відсталість, а зміна людського чинника: втрата класичних римських цінностей (праці, обов'язку, патріотизму) та перетворення економіки на паразитарну систему перерозподілу.

Криза була тимчасово подолана завдяки програмі реставрації, ініційованій Августом. Як принцепс, він зосередився на відродженні класичного римського типу особистості та службового характеру станів. Його ключові реформи включали:

Моральна реставрація: Закони про заохочення народжуваності та боротьба з подружньою невірністю.

Соціальне регулювання: Скорочення кількості отримувачів дарового хліба та посилення політики щодо рабів (обмеження звільнення, податки на звільнення).

Реформа станів: Перетворення вершників на служивий стан (чиновники, воєначальники) та реорганізація імперської бюрократії.

Реформи Августа, що реанімували духовні основи, дали імпульс для «золотого століття» імперії (I–II ст. н.е.). Однак згодом відбулося остаточне розчинення «римського духу», падіння трудової мотивації та домінування космополіта-споживача.

Це призвело до спрощення господарства, занепаду міст та економічного відокремлення регіонів, що стало незворотною причиною кінцевого розпаду Імперії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ціцерон, М. Т. *Тускуланські бесіди. Про обов'язки* / переклад із латинської, передмова, коментарі В. Литвинова. Львів : Апріорі, 2021. 440 с.